

PAWEŁ A. LESZCZYŃSKI

REGULACJA MAJĄTKOWA W ODNIESIENIU
DO MIENIA ŻYDOWSKIEGO W PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI
WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO

WSTĘP

Doniosłość zagadnienia zadośćuczynienia za rozliczne niegodziwości zadane wyznawcom religii mojżeszowej wskutek aktów nacjonalizacyjnych wydanych po II wojnie światowej w odniesieniu do żydowskich instytucji religijnych była głównym motywem prac nad ustawą o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich. Ważny był także kontekst moralny pamięci o ponadtrójmilionowej społeczności Żydów w latach II RP, której życie, praca, twórczość, aktywność publiczna nadała niezatarty, jedyny w swoim rodzaju koloryt również tamtemu państwu. To regulacja istotna dla wzmocnienia środowisk polskiego judaizmu, a tym samym poszerzenia procesów rekonstrukcji tego wszystkiego, co jest możliwe do uratowania z żydowskiej kultury materialnej, tak ważnej również dla dzisiejszej Polski. Artykuł ten dotyczyć będzie wyłącznie mienia nieruchomego, przede wszystkim cmentarzy (kirikutów), gdyż ustawa dotycząca regulacji majątkowej swoim zakresem przedmiotowym nie obejmuje ruchomości (np. zbiorów archiwalnych, sakralnego wyposażenia synagog czy księgozbiorów). W odniesieniu do dzisiejszych ziem zachodnich i północnych, niebędących do 1945 r. częścią państwa polskiego, ustawa dotyczy nieruchomości żydowskich, ale nie osób fizycznych, a religijnych osób prawnych, przede wszystkim gmin syna-

gogalnych, które były na tym terenie w ich władaniu w dniu 30 stycznia 1933 r., czyli dojścia Hitlera do władzy. Po tej dacie – jak wiadomo – rozpoczęły się prześladowania w III Rzeszy. Północna część województwa lubuskiego obejmuje (jako subregion) pięć powiatów funkcjonujących od 1 stycznia 1999 r., a więc: gorzowski ziemski, strzelecko-drezdenecki, ślubicki, sulęciński oraz międzyrzecki, a także miasto Gorzów Wlkp. – na prawach powiatu i siedzibę wojewody lubuskiego.

1. RYS HISTORYCZNY

Zarejestrowany w 1993 r. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich nawiązuje do tradycji przedwojennych¹. Reprezentuje interesy gmin wyznaniowych wobec władz publicznych i organizacji zagranicznych. Utrzymuje m.in. łaźnie rytualne (mykwy) i jest obok gmin uczestnikiem postępowania regulacyjnego. W dniu 18 stycznia 1919 r. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydał zarządzenie dotyczące organizacji gmin wyznaniowych żydowskich², a 7 lutego na zasadzie dekretu Naczelnika Państwa zostały wydane przepisy odnośnie do organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego³. Najistotniejszym jednak aktem prawnym tamtej doby było rozporządzenie Prezydenta z 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego⁴. To unormowanie było krytykowane z różnych stron⁵.

¹ Zob. J. Podgórska, *Ilu jest Żydów w Polsce*, „Polityka” 1998, nr 22(2143), s. 4; E. Winnicka, *Z kipą na głowie*, „Polityka” 2003, nr 18(2399), s. 84.

² Opublikowanie w edycji źródeł pt. *Prawo polityczne Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939. Wybór źródeł*, wyb. i oprac. W. Sudnik, Warszawa 2002, s. 483-484.

³ Tamże, s. 485-493.

⁴ Tamże, s. 493-503. Por. też: J. Żyndul, *Żydowska gmina wyznaniowa*, w: *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 542. Z międzywojennych opracowań dotyczących statusu gmin żydowskich zob. m.in.: J. Dawidsohn, *Gminy żydowskie (z tekstami ustaw i rozporządzeń)*, Warszawa 1931; J. Grynsztejn, I. Kerner,

Po II wojnie światowej władze zezwoliły w 1946 r. na powstanie Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego, uznając go za sukcesora przedwojennych gmin, co i tak nie załatwiało kwestii restytucji majątkowej, potrzebnej do kontynuowania różnorodnej działalności. Z kolei po wydarzeniach marcowych 1968 r. zamarło życie religijne, a ostatni rabin w Polsce (w Łodzi) Wawa Morejno wyjechał na stałe w 1973 r.⁶

Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego uzyskał w 1961 r. wpis do rejestru stowarzyszeń i związków wyznaniowych prowadzonego przez Urząd do Spraw Wyznań na podstawie swojego statutu z dnia 19 czerwca 1961 r. Członkami ZRWM byli obywatele polscy obojga płci wyznania mojżeszowego zamieszkałi na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. W dniu 19 listopada 1991 r. został on przekształcony w Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, a reaktywowane wówczas gminy uzyskały autonomię, choć w dalszym ciągu – sprzecznie z tradycją żydowską – nie były w pełni samodzielne, pozostając częściami składowymi Związku. Nowy statut ZGWŻ z 6 grudnia 1992 r. ustanowił następujące organy Związku: Walne Zebranie, Zarząd, Komisję Rewizyjną, Radę Religijną oraz Sąd Poblubny⁷.

Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich wraz z ustawami, rozporządzeniami, okólnikami i reskryptami związkowymi oraz orzecznictwem sądowym, Warszawa 1931; F. Hefter, *Przepisy o uboju rytualnym*, Stanisławów–Lwów–Warszawa 1936; *Przepisy o gminach wyznaniowych żydowskich*, oprac. Z. Krüger, Lublin 1938; M. Schorr, *Stanowisko prawne i ustrój wewnętrzny Żydów w Polsce*, w: *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, Warszawa 1939, s. 7-18.

⁵ Np. ugrupowania syjonistyczne skrytykowały uznanie Żydów za związek wyznaniowy, nie zaś za wspólnotę narodową, pozbawienie kobiet czynnego i biernego prawa wyborczego, wysoki cenzus wieku i zamieszkania, zbyt duże możliwości ingerowania państwowych czynników administracyjnych w działania gmin. S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 243. Zob. też: *Dzieje Żydów w Polsce 1918-1939. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1993.

⁶ K. Sztop, *Żydzi w Polsce lat 90. XX wieku – przemiany i perspektywy na przyszłość*, w: *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, pod red. B. Fijałkowskiej i A. Żukowskiego, Warszawa 2002, s. 482, 484.

⁷ Na podstawie: J. Matwiejuk, *Ustawowa forma regulacji stosunków państwa do gmin wyznaniowych w Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie żydowskich gmin wyznaniowych*, „Przegląd Religioznawczy” 2003, nr 1(207), s. 92-93; por. także, *Po-*

W nowej po 1989 r. demokratycznej rzeczywistości bardzo istotnym problemem, przed którym stanęli wyznawcy judaizmu (tak samo jak i innych wspólnot konfesyjnych), była całościowa regulacja majątkowa w odniesieniu do mienia żydowskiego, której nie było od zakończenia II wojny światowej. Jej brak uniemożliwił gminom żydowskim budowę stabilnych podstaw materialnych, realizację licznych zadań, m.in. charytatywnych. Przykładowo na terenie miasta stołecznego Warszawy wystąpiła kwestia nieruchomości pożydowskich, niepodlegających procesom nacjonalizacji i będących poza zakresem dekretu o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy, które zostały prawnie uznane za mienie opuszczone wskutek wojny⁸.

2. REGULACJA MAJĄTKOWA WEDŁUG USTAWY Z 20 LUTEGO 1997 R.

Pierwowzorem unormowań zagadnień majątkowych gmin wyznaniowych żydowskich była ustawa z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, w której ustanowiono polubowny tryb tzw. postępowania regulacyjnego przeprowadzanego przez paritetową Komisję Majątkową, złożoną w równej liczbie z reprezentantów Konferencji Episkopatu Polski i strony rządowej⁹.

Istotne jest zaprezentowanie motywów takich rozstrzygnięć majątkowych, jakie zostały przyjęte w uchwalonej przez Sejm 20 lutego 1997 r. ustawie o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej. W zgodzie z tradycją żydowską

zycja prawna gmin wyznaniowych żydowskich w świetle ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2002, t. 5, s. 34.

⁸ J. Szachulowicz, *Status prawny mienia pożydowskiego w Polsce*, „*Państwo i Prawo*” 59(2004), nr 12(706), s. 33.

⁹ Por. J. Antosiewicz, *Reprivatyzacja: praktyka organów administracji, działalność prokuratury, orzecznictwo sądowe, uprawnienia byłych właścicieli*, Warszawa 1993, s. 71-73. W Polsce odrzucono zatem np. czeski model zwrotu mienia wspólnotom religijnym, w którym (z wyjątkiem ustawowego zwrotu mienia zakonowi i niektórym diecezjom zaraz po „aksamitnej rewolucji”) to sądy rozstrzygają zasadność pozwów restytucyjnych.

jest to ustawa o relacjach państwa z gminami, nie zaś do ich ogólnopolskiej reprezentacji. W wielu państwach nie funkcjonuje w ogóle żadne ogólnokrajowe przedstawicielstwo gmin, a jego istnienie w Polsce wynika ze słabości poszczególnych gmin, które mają niewielu członków, a nadto z celowości istnienia przedstawicielstwa wszystkich gmin wyznaniowych wobec państwa¹⁰.

Ustawa nie dotyczy majątku pozostałego po osobach fizycznych. Dotyczy mienia gmin wyznaniowych, jak również innych żydowskich wyznaniowych osób prawnych działających wedle rozporządzenia Prezydenta RP z 1927 r. Jej zakres podmiotowy nie obejmuje innych np. politycznych, kulturalnych czy sportowych organizacji żydowskich. Komisja Administracji i Spraw Wewnętrznych Sejmu RP stanęła na stanowisku braku bezpośredniej ciągłości między przedwojennymi a dzisiejszymi gminami wyznaniowymi. Stąd w ustawie mowa nie o przywróceniu własności, a o przeniesieniu jej. Dotyczy to jednak własności takich nieruchomości, które aktualnie są własnością państwową lub jednostek samorządu terytorialnego, nie zaś osób trzecich. Tylko taką własność można bowiem przenieść na gminy wyznaniowe. Ustawa nie zakazuje w sposób generalny przeniesienia własności, lecz otwiera drogę zindywidualizowanemu podejściu do każdego przypadku (tj. każdej nieruchomości) w formie postępowania regulacyjnego, przy wyważeniu rozbieżnych interesów uczestników postępowania. Wykluczono w tym akcie prawnym możliwość przeniesienia na gminy wyznaniowe własności dwóch znaczących grup nieruchomości, tj. domów mieszkalnych oraz obiektów służby zdrowia. Spośród nieruchomości objętych postępowaniem regulacyjnym najliczniejszą grupę stanowią cmentarze. Ich liczba według ówczesnych zestawień oscylowała między 758 (strona rządowa) a 1200 (strona wyznaniowa). Te nieruchomości, które są lub będą (na skutek postępowania regulacyjnego) własnością gmin wyznaniowych, nie podlegają wywłaszczeniu. Mogą być one przenoszone włas-

¹⁰ Wystąpienie posła sprawozdawcy Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych Bogdana Bujaka w: *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja II. Sprawozdanie Stenograficzne ze 101. posiedzenia Sejmu w dniu 10 lutego 1997 r.*, Warszawa 1997, s. 26. Gminy wyznaniowe funkcjonują w następujących miastach: Bielsko-Biała, Gdańsk, Katowice, Kraków, Legnica, Łódź, Szczecin, Warszawa, Wrocław.

nościowo na gminy tylko w naturze. Drugą grupę nieruchomości stanowią synagogi (zachowało się 228, w tym 7 w gestii związku gmin wyznaniowych) oraz place po synagogach, które działały do 1 września 1939 r. Trzecia grupa to nieruchomości, na których w dniu wejścia w życie ustawy są budynki, będące uprzednio siedzibą gmin żydowskich lub takie, które były przeznaczone do celów kultu religijnego (np. domy modlitwy) lub na aktywność oświatowo-wychowawczą i charytatywno-opiekuńczą. W tym przypadku warunkiem zainicjowania postępowania regulacyjnego jest posiadanie w dniu 1 września 1939 r. własności takich nieruchomości przez gminy lub inne żydowskie konfesyjne osoby prawne. Ta grupa wraz z synagogami obejmuje możliwość przeniesienia własności w naturze, a jeżeli byłoby to uzasadnione w okolicznościach danego przypadku, istnieje możliwość przyznania nieruchomości zamiennej albo odszkodowania finansowego¹¹.

W przypadku zakresu terytorialnego tytułowego zagadnienia istotne są różnice unormowań w tej ustawie w odniesieniu do ziem zachodnich i północnych. W tym akcie prawnym zawarty jest zatem dualizm regulacji o charakterze przestrzennym, będący ściśle implikacją najnowszej historii Polski. Na opisywanym obszarze terminem dla ustalenia własności gmin synagogałnych (tak nazwanych prawnie) oraz innych wymienionych żydowskich osób prawnych jest dzień 30 stycznia 1933 r., w którym to prezydent Rzeszy Paul von Hindenburg powierzył urząd kanclerza Hitlerowi. Po tej dacie rozpoczęły się konfiskaty mienia żydowskiego. Ze względu na brak bliższych powiązań członków gmin synagogałnych z Żydami polskimi przyjęto ograniczone możliwości regulacji majątkowej. Swoim zakresem obejmuje ona nieruchomości, na których 30 stycznia 1933 r. były cmentarze grzebalne lub synagogi. Inne nieruchomości, które w tej dacie były własnością gmin synagogałnych lub innych wyznaniowych żydowskich osób prawnych, mogą być przedmiotem przeniesienia własności tylko wtedy, kiedy w postępowaniu regulacyjnym zostanie udowodniona celowość przywrócenia w nich kultu religijnego lub działalności charytatywno-opiekuńczej i wychowawczo-oświatowej.

¹¹ Tamże, s. 28, 29.

Problemem jest zniszczenie dokumentacji wieczysto-księgowej i geodezyjnej na tych terenach, stąd postępowanie regulacyjne może nastąpić także w razie braku takiej dokumentacji, gdy stan prawny nieruchomości nie jest ustalony, jednakże aktualny wyznaniowy żydowski jej charakter znajduje oparcie w przekazach historycznych. Na ziemiach zachodnich i północnych może mieć miejsce wyłącznie przekazanie nieruchomości w naturze. Wykluczone jest przekazywanie nieruchomości zamiennych albo odszkodowań pieniężnych. Celem pomocy w poczynieniu rozlicznych nakładów finansowych na uporządkowanie kirkutów czy też synagog dopuszczono w ustawie możliwość przekazywania na te cele funduszy przez organizacje żydowskie z zagranicy. Przewidziano ustawowo sposób zarządzania mieniem gmin i ich związków drogą utworzenia fundacji z udziałem innych krajowych osób fizycznych i prawnych, jak również zagranicznych organizacji Żydów pochodzących z Polski oraz Światowej Żydowskiej Organizacji Restytucji (World Jewish Restitution Organization). WJRO utworzyły organizacje żydowskie ze Stanów Zjednoczonych, Izraela i organizacje międzynarodowe, aby zająć się mieniem żydowskim na obszarach okupowanych przez Niemców w latach II wojny światowej¹².

Ustawa z 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. Nr 41, poz. 251 z późn. zm.) normuje postępowanie regulacyjne w art. od 30 do 35, ustalając pięcioletni termin składania wniosków dotyczących zwrotu nieruchomości. Upłynął on dnia 10 maja 2002 r.

3. KOMISJA REGULACYJNA DO SPRAW WYZNANIOWYCH ŻYDOWSKICH

W dniu 10 października 1997 r. – na podstawie art. 32 ust. 7 powyższej ustawy – Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji w porozumieniu z Zarządem Związku Gmin Wyznaniowych Żydow-

¹² Tamże, s. 29. Taka fundacja została utworzona i zajmuje się utrzymaniem cmentarzy żydowskich, a jest nią Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

szych wydał zarządzenie w sprawie szczegółowego trybu działania Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich (MP z 1997 r., Nr 77, poz. 730). Od wejścia w życie Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. zarządzenia ministrów – w myśl jej art. 93 w związku z art. 87 – mają charakter wewnętrzny i obowiązują tylko jednostki organizacyjne podległe organowi je wydającemu. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, jak i same gminy – co oczywiste – nie podlegają Ministrowi SWiA, a kwestie, które ono reguluje, dotyczą jeszcze innych podmiotów zewnętrznych, którymi są jako uczestnicy postępowania np. jednostki samorządu terytorialnego. Te okoliczności¹³ prowadzą do wniosku o możliwej niekonstytucyjności regulacji tak doniosłej publicznie materii w formie aktu prawa wewnętrznego, jakim jest w tym przypadku zarządzenie ministra. Konieczne jest w porozumieniu ze Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich, na podstawie art. 32 ust. 7 ustawy (po jej nowelizacji), wydanie przez Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji aktu prawa powszechnie obowiązującego, jakim – stosownie do art. 87 ust. 1 i art. 92 Konstytucji – będzie rozporządzenie.

Na podstawie § 2 zarządzenia Ministra SWiA z 10 października 1997 r. Komisja Regulacyjna została powołana do prowadzenia postępowania regulacyjnego w celu przeniesienia na rzecz gmin wyznaniowych żydowskich oraz Związku Gmin lub przekazania na ich rzecz własności nieruchomości, lub ich części. Jest zbudowana na zasadzie parytetu. Składa się ogółem z 12 stałych członków, wyznaczonych w równej liczbie (czyli po sześciu) przez Ministra SWiA i Zarząd Związku Gmin. Na jej czele stoi dwóch współprzewodniczących: jeden wyznaczony przez wzmiankowanego ministra, a drugi przez Zarząd ZGWŻ. Zasada parytetu dotyczy też organizacji pracy podstawowych jednostek pracy Komisji, którymi są zespoły orzekające. W ich skład wchodzi po dwóch stałych członków wyznaczonych przez ministra i Zarząd Związku. W myśl § 3 i 4 siedzibą Komisji jest Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, które też zapew-

¹³ Pomijając np. ograniczenie drogi sądowej w samej ustawie tylko do sytuacji określonej w art. 34 oraz w § 22 ust. 1 zarządzenia.

nia jej obsługę kancelaryjno-biurową¹⁴. Komisja może orzekać na posiedzeniach wyjazdowych.

Według § 5 postępowanie regulacyjne wszczyna się na wniosek zainteresowanej gminy żydowskiej lub Związku Gmin. Uczestnikiem postępowania może być gmina żydowska, Związek Gmin, jednostka państwowa albo jednostka samorządu terytorialnego, której interesu prawnego dotyczy to postępowanie. *De lege ferenda* zwrot „może być” użyty w § 5 ust. 2 zarządzenia z punktu widzenia zasady bezpieczeństwa obrotu prawnego i ustrojowych cech konstrukcyjnych samorządu terytorialnego powinien być zastąpiony słowem „jest”. Nie może tu być miejsca na uznaniowość, gdyż to postępowanie dotyczy władz publicznych RP i ich chronionych mocą Konstytucji, ustaw i ratyfikowanych umów międzynarodowych (Europejska Karta Samorządu Terytorialnego) praw majątkowych. *De lege lata* rozwiązanie to nie wydaje się konstytucyjne. Stosownie do § 5 ust. 3 zarządzenia zainteresowaną jednostką państwową jest jednostka uprawniona do dysponowania nieruchomościami Skarbu Państwa oraz taka jednostka państwowa, w której władaniu znajduje się nieruchomość lub jej część będąca przedmiotem postępowania.

Niezrozumiała z punktu widzenia zasady szybkości postępowania – określonej w art. 12 § 1 kodeksu postępowania administracyjnego (k.p.a.) – jest asymetria unormowań § 6 wobec § 7 zarządzenia. W pierwszym z nich (zdanie drugie) słusznie zastosowano wobec uczestników postępowania termin 30 dni dla złożenia pisemnych wyjaśnień, w sytuacji skierowania do nich takiego żądania w toku postępowania. Natomiast w § 7 ust. 1 określono, że zespół orzekający załatwia sprawy bez zbędnej zwłoki, a w ust. 2, iż niezwłocznie powinny być załatwione sprawy, które mogą być rozpatrzone na podstawie dowodów przedstawionych przez uczestników postępowania. Błędne jest niezwiązanie Komisji (w przeciwieństwie do uczestników) żadnymi terminami. *De lege ferenda* należy wprowadzić odpowiednie stosowanie k.p.a. w zakresie jego rozdziału 7 („Załatwianie spraw”) art. 35-38. Wymagałoby to jednak m.in. określenia organu

¹⁴ Konkretnie czyni to Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych MSWiA.

wyższego stopnia w art. 37 § 1 k.p.a., co mogłoby zasadniczo premodelować postępowanie regulacyjne¹⁵. Brak kryteriów temporalnych w § 7 zarządzenia powoduje w praktyce, że w większości spraw zwłoka staje się „niezbędna”, jest niebezpiecznie stałym elementem postępowania regulacyjnego, a przecież nie wszystkie wnioski charakteryzuje wysoki stopień skomplikowanego stanu faktycznego i prawnego. Niweczy to wartość, jaką jest pewność prawna. Na gruncie aktualnej redakcji § 7 mamy do czynienia ze swoistą zasadą nieograniczonego temporalnie postępowania i *sui generis* zasadą jego permanencji, a nie tak wyglądała *ratio legis* regulacji majątkowej w tej ustawie. Bardzo istotnym argumentem na rzecz ram temporalnych prowadzonych postępowań jest jego wysoka kosztowność (koszty osobowe i rzeczowe), co jest istotne, wzięwszy pod uwagę ekonomię sektora publicznego¹⁶.

Zgodnie z § 11 zarządzenia pisemny wniosek o wszczęcie postępowania regulacyjnego powinien zawierać: wskazanie osoby, od której pochodzi i jej adres, wskazanie uczestników postępowania i ich adresy, żądanie, jego faktyczne i prawne uzasadnienie, wskazanie dowodów oraz okoliczności przemawiających za uwzględnieniem wniosku, podpis wnioskodawcy. Powinny być do niego dołączone posiadane oryginały lub urzędowo poświadczone odpisy dokumentów przytoczonych we wniosku. Wnioskodawca może wnosić o polecenie uczestnikowi postępowania dostarczenia dokumentów będących w jego posiadaniu lub złożenie odpowiednich oświadczeń. Może ponadto zażądać z urzędu dostarczenia dokumentów znajdujących się w sądach i urzędach. Wniosek oraz dokumenty załączone jako dowody należy złożyć wraz z ich odpisami dla uczestników postępowania.

¹⁵ Poczynione w odniesieniu do zarządzenia w sprawie Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda* można analogicznie odnieść do czterech pozostałych komisji regulacyjnych działających w strukturze MSWiA, gdyż wszystkie one – wraz z omawianą Komisją – charakteryzują się daleko posuniętymi zbieżnościami konstrukcyjnymi.

¹⁶ Komisja jest finansowana z budżetu państwa, w części dotyczącej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Zob. § 24 ust. 3 zarządzenia.

W postępowaniu regulacyjnym – na podstawie §§ 8, 10, 15 ust. 3, 16, 17, 18 ust. 3 zd. drugie, 19, 20 ust. 1, 21, 22 ust. 4 – stosuje się odpowiednio przepisy k.p.a. w zakresie doręczania pism, wzywania do udziału w czynnościach postępowania, terminów, protokołów, udostępniania akt uczestnikom postępowania, dowodów, kierowania rozprawą, zawieszania postępowania, zawierania ugód, orzeczeń i ugód zespołów orzekających oraz ustalania kosztów postępowania.

Zgodnie z § 12 wnioski składane w toku postępowania przed zespołem orzekającym oraz wyjaśnienia mogą być przedstawione na piśmie, telegraficznie, za pomocą dalekopisu, jak również ustnie do protokołu. *De lege ferenda* należy poszerzyć ten katalog o możliwość skorzystania z poczty elektronicznej.

Kontrowersję wzbudza aktualna redakcja § 18 ust. 1 zarządzenia, dopuszczająca możliwość rozstrzygnięcia sprawy przez zespół orzekający na posiedzeniu bez udziału uczestników postępowania. Pomiędzy to możliwość prezentacji np. stanowisk organów jednostek samorządu terytorialnego, co może prowadzić do uszczuplenia ich praw majątkowych.

Priorytet ugodości postępowania regulacyjnego został odzwierciedlony w § 20 ust. 2 zd. pierwsze zarządzenia: zespół orzekający wyda orzeczenie, gdy ugoda nie zostanie zawarta.

W § 20 ust. 2 zd. drugie zapisano, iż w razie równości głosów uznaje się, że zespół orzekający nie uzgodnił orzeczenia. Na podstawie art. 34 ustawy otwiera to wnioskodawcy możliwość dochodzenia swoich interesów przed sądem.

Zasadnicze pytanie o zgodność z Konstytucją wywołuje zapis § 22 ust. 1 zarządzenia, według którego od orzeczenia zespołu orzekającego nie przysługuje odwołanie. Narusza on art. 77 ust. 2 Konstytucji, zamykając drogę sądową¹⁷.

Według dokumentu Departamentu Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych MSWiA „Działalność Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich funkcjo-

¹⁷ Omawiane zarządzenie zostało zaczerpnięte z publikacji K. Warchałowskiego *Prawo wyznaniowe. Wybór źródeł*, Warszawa 2000, s. 550-557.

nującej na podstawie ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej – stan na dzień 30 grudnia 2005 r.¹⁸ – ogółem do Komisji wpłynęło 5544 wniosków, wszczęto 5504 postępowania, odbyło się 2010 rozpraw. 857 postępowania zostało całkowicie zakończonych, z czego 278 zakończono ugoda, 172 zakończono orzeczeniem (całkowicie lub częściowo) uwzględniającym wniosek, 240 zakończono wydaniem orzeczenia o umorzeniu postępowania, 166 zakończono orzeczeniem o oddaleniu bądź odrzuceniu wniosku, w 14 przypadkach nie uzgodniono orzeczenia, zawieszono 7 postępowania. Na własność gmin wyznaniowych przeszło ogółem 317 nieruchomości, w tym 75 nieruchomości zamiennych. Ugody zawarte przed Komisją przewidywały dla gmin wyznaniowych rekompensatę pieniężną w wysokości ogółem 17 139 810 zł. Wnioskodawcom przyznano (w 20 orzeczeniach i 4 ugodach) odszkodowania w wysokości ogółem 4 304 680 zł¹⁹.

W dniu 14 czerwca 1999 r. zostało wydane istotne dla wykonania ustawy z 20 lutego 1997 r. rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie określenia państwowych jednostek organizacyjnych oraz samorządu terytorialnego, z których mienia mogą być wyłączone nieruchomości zamienne oraz określenia państwowej jednostki organizacyjnej, na którą może być nałożony obowiązek zapłaty odszkodowania na rzecz

¹⁸ Dokument w posiadaniu autora.

¹⁹ I. Trusewicz, *Gminy żydowskie żądają cmentarza*, „Rzeczpospolita”, 8 sierpnia 2007, s. A3, podaje liczbę 331 postępowania zakończonych ugoda oraz 221 zakończonych orzeczeniem. Z. Lentowicz, *Synagogi wracają*, „Rzeczpospolita”, 24 lipca 2002, s. A4, podaje, że według ówczesnego stanu liczbowego gminy żydowskie odzyskały 23 synagogi i 10 cmentarzy. Na temat regulacji żydowskiej por. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 205-206; analiza krytyczna rozwiązań ustawy zob. J. Bocian, *Spóźniony spadek. Czego nie ma w ustawie*, „Midrasz” 1998, nr 11(19), s. 6-10; K. Gebert, *Jak się dzielić?*, „Midrasz” 1998, nr 11(19), s. 17 (o problemach wspólnej fundacji z WJRO); J. Lipszyc, *Kłopoty*, „Midrasz” 1998, nr 11(19), s. 18-20; *Odbieranie niektórych składników. Rozmowa z Franciszkiem Kotulskim, prawnikiem, jednym z reprezentantów Związku Gmin w Komisji Regulacyjnej*, „Midrasz” 1998, nr 11(19), s. 12-14; M. Piotrowski, *Wiatr odstania kości*, „Polityka” 2002, nr 25(2355), s. 78-80; P. Pytlakowski, *Dajcie nam zgodnego rabina*, „Polityka” 2002, nr 42(2372), s. 24-27.

gmin wyznaniowych żydowskich lub Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich (Dz.U. z 1999 r., Nr 53, poz. 553).

4. SYTUACJA MIENIA ŻYDOWSKIEGO W WOJEWÓDZTWIE GORZOWSKIM

Doniosłym zagadnieniem w Polsce jest całościowa inwentaryzacja wszelkich składników materialnych żydowskiej kultury i judaizmu. Te działania w odniesieniu do dzisiejszej północnej części województwa lubuskiego były prowadzone po powstaniu województwa gorzowskiego w 1975 r. W dniu 26 września 1983 r. ówczesny dyrektor Wydziału do Spraw Wyznań (funkcjonujących w strukturze urzędów wojewódzkich) w Gorzowie Wlkp. Roman Bukartyk przesłał pisemną odpowiedź na pismo Urzędu do Spraw Wyznań, zawierającą informację o aktualnym stanie cmentarzy, synagog i innych żydowskich obiektów kultowych. W piśmie tym (Wz 8086/4/83)²⁰ informowano o zachowaniu się resztek cmentarzy żydowskich w miejscowościach Gorzów Wlkp., Choszczno, Międzyrzecz, Skwierzyna, Trzciel i Witnica. W Gorzowie część starego cmentarza była zabezpieczona, zachowało się trochę tablic, pomników i innych elementów architektury cmentarnej, dom żydowski i kaplica, które były wyłączone z terenu kirkutu i od lat używane na inne cele, gdyż mieścił się tu wówczas Zakład Remontowo-Budowlany Wydziału Oświaty i Wychowania Urzędu Miejskiego. Wojewódzki konserwator zabytków rozważył możliwość utworzenia z „zespołu żydowskiego” oddziału Muzeum Okręgowego w Gorzowie.

Dyrektor R. Bukartyk w piśmie do Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 2 lutego 1988 r. (Wz 8086/2/88) informował, że w odniesieniu do nakładów finansowych w zakresie renowacji i porządkowania kirkutów Wydział do Spraw Wyznań nie zrealizował żadnych prac w 1987 r., a plan na rok 1988 obejmował inwentaryzację macew na gorzowskim cmentarzu, co zamykało się kwotą 500 tys. zł. Bukartyk

²⁰ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: Ud/sW), sygn. 132/286, s. 6.

zawiadamiał dalej w piśmie, że trwały również prace przygotowawcze związane z budową mauzoleum na słubickim kirkucie, planowaną przez Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL²¹.

W kolejnym piśmie Bukartyka do Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 19 kwietnia 1989 r. (Wz. 8086/1/89), dotyczącym aktualizacji materiałów odnoszących się do kirkutów na terenie województwa gorzowskiego, zostały podane obszerniejsze dane. W latach 1987-1988 sporządzono ewidencję cmentarzy, opracowano karty cmentarzy, które objęły nazwę, wielkość, czas założenia, lokalizację, wskazały najstarsze zachowane macewy. Ich uzupełnieniem była dokumentacja fotograficzna i mapka. Działania te finansował wojewódzki konserwator zabytków. Na terenie kirkutu w Słubicach prowadzono prace przy jego ogrodzeniu finansowane z funduszy Fundacji Nissenbaumów. Zachowały się fragmenty muru, tarasowy układ i zieleń cmentarza. Stwierdzono również istnienie fragmentów, a nawet całości budynków posynagogałnych używanych do zgoła odmiennych celów. W Trzcielu taki obiekt zajmowała Straż Pożarna, a w Pszczewie budynek stanowił własność prywatną rolnika. W piśmie stwierdzono brak zainteresowania „tymi sprawami”, poza Wydziałem do Spraw Wyznań, wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz naczelnikami miast i gmin. Sprawą bardzo trudną jawiło się angażowanie społeczeństwa do porządkowania „tego typu” obiektów. Wskazano również na podejmowanie przez Wydział działania na rzecz porządkowania kirkutów ze strony duchownych rzymskokatolickich i innych wyznań, jednakże bez większych skutków²².

W nowej rzeczywistości politycznej po 1989 r. można było spojrzeć na nowo na zachowanie dziedzictwa judaizmu. Nowego ducha dobrze oddaje pismo z dnia 12 listopada 1990 r. dyrektora Wydziału Spraw Obywatelskich Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp. (SO III-8086/1/90) do prezydenta, wójtów, burmistrzów i kierownika Urzędu Rejonowego na terenie województwa gorzowskiego. Informuje on w nim, że minister-szef Urzędu Rady Ministrów Jacek Ambroziak zwrócił się do wojewody gorzowskiego o osobiste zaintere-

²¹ Tamże, s. 19.

²² Tamże, s. 9, 10, 11-12.

sowanie się sprawą opuszczonych cmentarzy żydowskich. Wynikało to z ducha współdziałania państwa ze związkami wyznaniowymi dla ochrony wspólnego dziedzictwa kultury, a także z uznania specyfiki religii i tradycji żydowskiej, z którego wynika szacunek dla sakralności i nienaruszalności miejsc pochówku żydowskich zwłok. Stąd zasadą postępowania było zachowanie wszystkich istniejących kirkutów w Polsce, a także zakaz naruszania, likwidacji bądź przeznaczania na inne cele miejsc pochówku i cmentarzy żydowskich. To również obligacja do dbałości o zapewnienie właściwej formy upamiętnienia, zgodnej z charakterem miejsca. W piśmie tym zrekapitulowane zostały najważniejsze zasady judaizmu dotyczące kirkutów, m.in. nieistnienie terminu „likwidacja” cmentarza. Znalazło się przypomnienie, iż po II wojnie światowej wiele kirkutów potraktowano jako obiekty opuszczone, dokonując ich upaństwowienia i włączając do obszarów zielonych, lasów, nieużytków. Wiele z nich zabudowano. Do lat 70. XX w. uznawano je za „normalne” opuszczone cmentarze, co skutkowało ich likwidacją i przeznaczeniem na inne cele. W piśmie wskazano elementy genezy nowego podejścia do nekropolii judaizmu, wynikające wówczas m.in. z wejścia w życie ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, a także otwarcia się Polski na świat, co spowodowało naturalne zainteresowanie wspólnoty żydowskiej za granicą sanktuariami judaizmu, czyli kirkutami. W piśmie podkreślono, iż wspólnym wysiłkiem władz lokalnych oraz Fundacji Nissenbaumów dokonano częściowego uporządkowania cmentarzy w Słubicach i w Trzciel. Zalecano gotowość wspierania wszelkich zbiorowych bądź prywatnych inicjatyw służących upamiętnianiu kirkutów, np. ogradzając teren, budując pomnik lub instalując tablicę okolicznościową²³.

²³ Dokument w posiadaniu autora. Istnienie gmin żydowskich na ziemiach zachodnich i północnych upamiętniają nazwy miejscowości, w których funkcjonowały one w okresie przedhitlerowskim, a które są wyryte w kamieniu na terenie Doliny Gmin (*The Valley of Communities*), stanowiącej część Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie.

5. SYTUACJA AKTUALNA W PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA LUBUSKIEGO

W północnej części województwa lubuskiego, które powstało 1 stycznia 1999 r., w miejscowości Skwierzyna, znajduje się drugi co do wielkości kirkut na tym terenie. Lokalni społecznicy, głównie nauczyciele historii²⁴, we współdziałaniu z miejscowym Skwierzyńskim Stowarzyszeniem Rozwoju Gospodarczego opracowali projekt uporządkowania cmentarza. Założony około połowy XVIII w. kirkut został uporządkowany głównie ze środków Fundacji Forda. W maju 2002 r. w ramach projektu „Przywrócić pamięć”, współrealizowanego przez Skwierzyńskie Stowarzyszenie Rozwoju Gospodarczego, zostało zredagowane przez Andrzeja Kirmiela wydawnictwo *Żydzi w Skwierzynie*, sfinansowane przez Fundację Forda. Zawarto w nim dzieje skwierzyńskiej gminy żydowskiej i innych instytucji wspólnotowych. Na otwartym wiosną 2002 r. skwierzyńskim kirkucie znajduje się 250 macew²⁵. W Skwierzynie trwa postępowanie regulacyjne w sprawie placu, na którym znajdowała się synagoga.

W Międzyrzeczu znajduje się jedyna spośród ocalonych synagog na terenie województwa lubuskiego. W okresie PRL dyrektor Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp. 25 lutego 1986 r. informował pismem (Wz 8086/1/86) Urząd do Spraw Wyznań o przeznaczeniu obiektu tej synagogi – jak to zostało ujęte – „na cele kultury”. Uwarunkowane to było jednak odtworzeniem dla dotychczasowych użytkowników innej bazy, o dużym nakładzie finansowym²⁶. W innym piśmie z dnia 12 maja 1986 r. (Wz 8086/2/86) tenże dyrektor zawiadamiał Urząd do Spraw Wyznań, iż w Międzyrzeczu znajduje się w dobrym stanie obiekt – dawniej synagoga wyznania mojżeszowego, obecnie magazyn GS. W przyszłości miała być tu umiejscowiona galeria sztuki²⁷.

²⁴ Głównie Andrzej Kirmiel i Tomasz Watros.

²⁵ R. Ochwat, *To było miejsce przekłete*, „Gazeta Wyborcza – Zielona Góra – Gorzów Wlkp.”, 5 lipca 2002 r., s. 5.

²⁶ AAN, Ud/sW, sygn. 132/286, s. 16.

²⁷ Tamże, s. 4.

Szczecińska gmina wyznaniowa żydowska w 1998 r. rozpoczęła rozmowy z ówczesnym właścicielem budynku synagogi, spółdzielnią produkcyjną, żądającą wysokiego odszkodowania za jej zwrot. Gmina szczecińska zainicjowała również postępowanie regulacyjne w tym przedmiocie²⁸. 15 marca 2001 r. budynek synagogi – po upadku spółdzielni – przejęła gmina Międzyrzecz. Wystąpiła ona do Komisji Regulacyjnej z propozycją zagospodarowania obiektu przez gminę wyznaniową żydowską ze Szczecina, nie narzucając jej odgórnie sposobu jego wykorzystywania²⁹. Po zakończeniu postępowania regulacyjnego gmina wyznaniowa chciałaby w tej ortodoksyjnej synagodze typu bet ha-kneset, wzniesionej w 1824 r., urządzić stałą ekspozycję, ukazującą styl życia, kulturę i religię istniejącej do wybuchu II wojny światowej wspólnoty żydowskiej. Miało się to dokonać przy wsparciu powstałej w 1987 r. Fundacji Ronalda S. Laudera, ratującej świadectwa żydowskiej kultury materialnej, w tym właśnie obiekty synagogalne i kirkuty³⁰. Na obecną chwilę ekspozycja jeszcze nie powstała.

Regulacja majątkowa w odniesieniu do Gorzowa Wlkp. dotyczyła przede wszystkim cmentarza żydowskiego. Temat kirkutu stał się aktualny w latach 80. XX w. W piśmie stanowiącym odpowiedź dyrektora Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp. do Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie z dnia 28 lutego 1985 r. (Wz 8086/1/85) znajdujemy wzmiankę o opracowaniu w 1984 r. dokumentacji ewidencyjnej m.in. cmentarza żydowskiego w Gorzowie Wlkp. Na 1985 r. wojewódzki konserwator zabytków złożył wniosek do Ministerstwa Kultury i Sztuki o przyznanie kwoty 500 tys. zł na inwentaryzację i wstępne zabezpieczenie gorzowskiego kirkutu³¹.

²⁸ Wyraziła ona również zainteresowanie przejęciem zrujnowanego budynku synagogi w Pszczewie.

²⁹ R. Romanowski, *Synagoga znów żydowska*, „Ziemia Gorzowska”, 22 marca 2001, s. 10.

³⁰ *Muzeum w synagodze. Rozmowa R. Ochwat ze Stefanem Millerem, przewodniczącym zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Szczecinie*, „Gazeta Wyborcza – Zielona Góra – Gorzów Wlkp.”, 16-17 czerwca 2001 r., s. 3.

³¹ AAN, Ud/sW, sygn. 132/286, s. 15.

W piśmie z dnia 25 lutego 1986 r. (Wz 8086/1/86) dyrektor wzmiankowanego Wydziału informował UdsW o działaniach na rzecz ratowania pozostałości cmentarzy żydowskich. Stwierdził, że gorzowski kirkut ma pełną dokumentację i inwentaryzację konserwatorską, a w 1986 r. planowane było odbudowanie jego ogrodzenia i uprzątnięcie na koszt miasta, jak również sfinansowanie z tego samego źródła odtworzenia zabytkowej bramy cmentarnej³².

W dniu 28 września 1987 r. szef Biura Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w PRL Michał Białkowicz skierował do prezydenta Gorzowa Wlkp. pismo (nr 1194/87), w którym wyraził zaniepokojenie faktem systematycznej dewastacji gorzowskiego kirkutu i urządzenia stolarni w budynku synagogi. Zwrócił się do prezydenta miasta w imieniu ZRWM o: przeznaczenie budynku dawnej synagogi na inny, stosowniejszy cel dla tego obiektu, zabezpieczenie cmentarza przed dalszą dewastacją, wytyczenie pieszego, bezkolizyjnego dojścia do jego terenu, jak również rozważenie możliwości uporządkowania terenu kirkutu, zważywszy na fakt, że Związek nie dysponował środkami finansowymi na ten cel. Pismo zostało skierowane do wiadomości Urzędu do Spraw Wyznań i Wydziału do Spraw Wyznań w Gorzowie³³. Prezydent Gorzowa Krzysztof Spychaj pismem z dnia 30 października 1987 r. (GK ZUK) zwrócił się do wojewódzkiego konserwatora zabytków Władysława Chrostowskiego o podanie – w związku z pismem ZRWM – warunków konserwatorskich i propozycji źródeł finansowania niezbędnego zakresu robót, zważywszy na zabytkowy charakter kirkutu. Prezydent wspomniał, że w latach 1986 i 1987 zostały zorganizowane cztery „czyny społeczne”, polegające na porządkowaniu terenu cmentarza³⁴.

Po wejściu w życie ustawy z 20 lutego 1997 r. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Szczecinie w dniu 25 kwietnia 2001 r. skierowała do Komisji Regulacyjnej wniosek o wszczęcie postępowania regulacyjnego w przedmiocie przeniesienia na nią własności nieruchomości położonej przy dzisiejszej ul. Walczaka 13/14. Według informacji

³² Tamże, s. 16.

³³ Tamże, s. 5.

³⁴ Tamże, s. 18.

wnioskodawcy mieścił się tam Żydowski Dom Starców Prowincji Brandenburgia i Marchii Granicznej, mający 50 łóżek dla pensjonariuszy, a założony w 1927 r. W dniu 25 września 2001 r. naczelnik Wydziału Gospodarki Nieruchomościami Urzędu Miasta Barbara Napiórkowska wystosowała do wnioskodawcy pismo (GN III KK 72240/52/01), w którym informowała o mylnym oznaczeniu obecnego położenia nieruchomości³⁵. Sprawa nie była dalej kontynuowana.

W dniu 20 lipca 2001 r. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich skierował do Komisji Regulacyjnej wniosek o przeniesienie własności części nieruchomości w Gorzowie przy ul. Łazienki 2-4. W okresie przedwojennym była ona własnością gminy żydowskiej, w tym w wymaganym ustawowo dniu 30 stycznia 1933 r. Działka była zabudowana budynkiem synagogi przy ówczesnej Judenstraße 1³⁶. Dnia 25 września 2001 r. naczelnik Wydziału Gospodarki Nieruchomościami wystosowała do wnioskodawców odpowiedź (GN III KK 72240/51/01), w której został przywołany art. 30 ust. 4 ustawy. Zważywszy na fakt sprzedaży lokali mieszkalnych osobom fizycznym, Zarząd Miasta Gorzowa Wlkp. nie przychylił się do wniosku ZGWŻ.

Dnia 27 września 2001 r. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich skierował wniosek o przeniesienie własności nieruchomości położonej w Gorzowie przy ul. Łużyckiej, stanowiącej plac po domu gminnym (budynku zarządu gminy synagogałnej). Odpowiedź została podpisana przez prezydenta Gorzowa w piśmie (GN III KK 72240/51/01) z dnia 8 grudnia 2001 r. Według jego stanowiska księga budynkowa nie dokumentuje rzeczywistej lokalizacji i w przedwojennym planie miasta Landsberg an der Warthe³⁷ nie istniała Brauerstraße 2,

³⁵ Opis niżej wymienionych wniosków o wszczęcie postępowania regulacyjnego w odniesieniu do Gorzowa został oparty na badaniach aktowych autora, jakie zostały przeprowadzone w dniu 21 października 2008 r. w Wydziale Gospodarki Nieruchomościami Urzędu Miasta Gorzowa Wlkp.

³⁶ Na dowód czego została załączona kopia publikacji *Führer durch die Jüdische Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932-1933* [b.m.r.], gdzie na s. 66-67 znajduje się informacja o istnieniu w tym miejscu gminy synagogałnej, Mieszczańskiego Instytutu Pomocy oraz Prywatnej Kasy dla Ubogich. Na temat synagogi gorzowskiej m.in. Z. Linkowski, *Gorzowska synagoga*, „Ziemia Gorzowska”, 6 kwietnia 2006 r., s. 17.

³⁷ Taka była urzędowa nazwa dzisiejszego Gorzowa Wlkp. do początków 1945 r.

o której to lokalizacji nadmieniał wnioskodawca. Zarząd Miasta Gorzowa Wlkp. uznał wniosek za niewystarczająco udokumentowany.

W dniu 13 stycznia 2002 r. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich zainicjował postępowanie regulacyjne w najistotniejszej ze spraw na terenie miasta Gorzowa Wlkp. – przeniesienie własności cmentarza żydowskiego³⁸. Przez długi czas władze miasta ignorowały problem wandalizmu na terenie kirkutu, odmawiając także partycypacji w kosztach jego sprzątnięcia, zasłaniając się niejasnością stanu prawnego wobec trwającego postępowania regulacyjnego, mimo że miasto było w czerwcu 2000 r. współorganizatorem obchodów 300-lecia istnienia cmentarza³⁹. W dniu 30 listopada 2007 r. Stowarzyszenie Otwarta Rzeczpospolita (działające głównie na polu zwalczania antysemityzmu i ksenofobii) wystosowało list do prezydenta Gorzowa Tadeusza Jędrzejczaka (OP/62/07) z zapytaniem m.in. o plany przeciwdziałania na przyszłość aktom profanacji cmentarza⁴⁰. List został podpisany przez prezesa zarządu Stowarzyszenia Paulę Sawicką.

W dniu 13 grudnia 2007 r. pełnomocnik do spraw restytucji Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich Tomasz Puto skierował do prezydenta Gorzowa pismo, w którym informował o odstąpieniu od zamiaru podpisania ugody z miastem na forum Komisji Regulacyjnej w sprawie dotyczącej przeniesienia własności cmentarza żydowskiego z tytułu niepodejmowania działań zapobiegających jego profanacji. Jednocześnie zadeklarował w imieniu ZGWŻ wolę ugodowego załatwienia ich wniosku, po uprzednim przywróceniu należ-

³⁸ Udokumentowaniem wniosku była kopia opracowania F.R. Barrana, *Staedte – Atlas Ostbrandenburg*, Leer 1990, s. 60, zawierająca mapę z potwierdzeniem własności cmentarza przez landsberską gminę synagogałną w dniu 30 stycznia 1933 r.

³⁹ Zob. M. Arent, *Zabrzmiła modlitwa na żydowskim cmentarzu*, „Ziemia Gorzowska”, 22 czerwca 2000 r., s. 11.

⁴⁰ Kserokopia w posiadaniu autora dzięki uprzejmości pana Dariusza Barańskiego, dziennikarza „Gazety Wyborczej – Zielona Góra – Gorzów Wlkp.”, od wielu lat zaangażowanego w sprawę uhonorowania w świadomości społecznej gorzowskiego kirkutu i przeciwdziałaniu aktom wandalizmu na jego terenie. List Stowarzyszenia zawiera istotny *passus* w kontekście odpowiedzialności w przyszłości za kirkut: „Również po zmianie prawnego opiekuna cmentarza oczekiwaliśmy od magistratu aktywnego włączenia się w opiekę nad tym cennym zabytkiem gorzowskiej historii”.

nego szacunku temu miejscu⁴¹. Tak się w końcu stało w kwietniu 2008 r.

Dnia 17 września 2008 r. przed Pierwszym Zespołem Orzekającym Komisji Regulacyjnej do Spraw Gmin Wyznaniowych Żydowskich została zawarta ugoda między uczestnikami postępowania (ZGWŻ, miastem Gorzów Wlkp. oraz wojewodą lubuskim). Postanowiono, że w myśl jej zapisów miasto Gorzów Wlkp. przenosi nieodpłatnie w stanie wolnym od wszelkich obciążeń na rzecz ZGWŻ prawo własności nieruchomości przy ul. Gwiazdzistej, stanowiącej zamknięty cmentarz żydowski, na którym nie ma możliwości dokonywania pochówków. Ponadto będzie informowało Związek o wszelkich wykonywanych na terenie przylegających działek pracach budowlanych lub porządkowych, które wiążą się z naruszeniem powierzchni gruntu, jak również umożliwi Związkowi Gmin – na jego prośbę – dokonywanie ekspertyz, zmierzających do ustalenia bądź zweryfikowania miejsc pochówków. Zapewni także ZGWŻ prawo przechodu i przejazdu przez zagospodarowaną jako droga dojazdowa i plac manewrowy nieruchomości sąsiadującą z kirkutem. Związek zrzekł się roszczeń w stosunku do działek przylegających do cmentarza. W myśl ugody (mającej moc sądowego tytułu egzekucyjnego) wydanie nieruchomości w stanie nieodbiegającym od tego, w jakim znajdowała się w dniu jej zawarcia, nastąpi w ciągu 30 dni od daty doręczenia miastu odpisu ugody opatrzonego klauzulą wykonalności na podstawie protokołu zdawczo-odbiorczego podpisanego przez odpowiednio umocowanych przedstawicieli stron⁴². Współprzewodniczący Komisji Regulacyjnej opatrzyli ugodę klauzulą wykonalności w dniu 8 października 2008 r. Na podstawie art. 33 ust. 4 ustawy ugoda stanowi podstawę dokonania wpisu w księdze wieczystej i w ewidencji gruntów.

W dniu 2 grudnia 2008 r. został podpisany przez miasto i Związek Gmin, reprezentowany przez pełnomocnika Alicję Kobus, protokół zdawczo-odbiorczy wydania nieruchomości stanowiącej kirkut⁴³.

⁴¹ Kserokopia pisma w posiadaniu autora.

⁴² Kserokopia treści ugody w posiadaniu autora.

⁴³ R. Ochwat, *Żydowski cmentarz ma nowych opiekunów*, „Gazeta Lubuska”, 3 grudnia 2008 r., s. 4 d.

Dnia 15 stycznia 2002 r. ZGWŻ złożył do Komisji Regulacyjnej wniosek o wszczęcie postępowania o przeniesienie własności nieruchomości położonej w Gorzowie Wlkp. przy ul. Fornalskiej 1, w części, w jakiej stanowiła własność żydowskiej osoby prawnej – wolnomularskiej Łoży Tolerancja, która działała w formie stowarzyszenia⁴⁴. W dniu 9 maja 2005 r. wiceprezydent Gorzowa udzielił odpowiedzi na ten wniosek (GN SP KK 72241/5/05). Stwierdził brak statutu Łoży Tolerancja, istotnego dla zbadania jej statusu w oświetleniu tamtejszego porządku prawnego oraz nieudokumentowanie aktualnego położenia nieruchomości, a ponadto powołał się na art. 30 ust. 4 ustawy, wskazując, iż lokale mieszkalne w budynku położonym na działce gruntu zostały sprzedane osobom fizycznym, a udział miasta to 60199/199500 części i tylko w tym zakresie miasto może nią rozporządzać.

W dniu 6 maja 2002 r. ZGWŻ złożył wnioski o przeniesienie własności nieruchomości po Żydowskim Związku Kobiet przy dawnej Bergstraße, Żydowskim Towarzystwie Opieki nad Wędrownymi Ubogimi, po dawnym budynku szkoły żydowskiej przy byłej Judenstraße oraz po Żydowskim Związku Opieki nad Chorymi przy dawnej Rankestraße⁴⁵. Sprawy oczekują na merytoryczną finalizację.

Najgłośniejszą w północnej części województwa lubuskiego sprawą był kirkut słubicki ze względu na rezonans tej kwestii na terenie Stanów Zjednoczonych zarówno przed, jak i po 1989 r.

W 1985 r. kirkut w Słubicach otrzymał kartę cmentarną nr 94, a jego walory lokalizacyjne, kompozycyjne, architektoniczne, artystyczne (rzeźba sepulkralna) i dendrologiczne udokumentowano⁴⁶.

Dnia 6 września 1985 r. do ówczesnego dyrektora Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wlkp. skiero-

⁴⁴ Związek udokumentował wniosek źródłem historycznym wymienionym w *Führer durch die Jüdische*, s. 546.

⁴⁵ Tamże, s. 67.

⁴⁶ Zob. Notatka służbowa Wojewódzkiego Konserwatora Władysława Chrostowskiego z 23 września 1985 r., AAN, Ud/sW, sygn. 132/286, s. 23. W dokumencie tym wymieniony jest podmiot o nazwie „Międzynarodowa Komisja do Spraw Cmentarzy Żydowskich w Polsce”, której opinię pozytywną autor dokumentu wskazał jako niezbędną dla kontynuacji działań renowacyjnych na kirkucie.

wała pismo konsul naczelna Konsulatu USA w Poznaniu Mary Rose Brandt. Skontaktował się z nią rabin Zvi Kestenbaum, dyrektor Towarzystwa ds. Ochrony Cmentarzy Żydowskich, z prośbą o kontakt z R. Bukartykiem w sprawie cmentarza słubickiego. Pani konsul wraz z rabinem Kestenbaumem odwiedziła tamtejszy kirkut i rozmawiała z naczelnikiem miasta i gminy Słubice na temat jego ratowania, a ten zasugerował kontakt z gorzowskim wydziałem. Rabin Kestenbaum pragnął ogrodzić murem część cmentarza, która nie jest użytkowana przez „Zajazd Staropolski” i tam postawić mauzoleum – pomnik ku czci pochowanych tam rabinów⁴⁷. Pismo to zostało przesłane dyrektorowi Zespołu do Spraw Wyznań i Związków Wyznaniowych Nie-rzymskokatolickich w Urzędzie do Spraw Wyznań z prośbą o szybkie zajęcie stanowiska⁴⁸. Odpowiedź dyrektora Zespołu Tadeusza Dusika z dnia 22 listopada 1985 r. (NK-803/18/B/1/85) zawierała zgodę na inicjatywę rabina Kestenbauma, warunkowaną jej realizacją przez Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, do którego rabin miał przekazać projekty realizacyjne⁴⁹.

Cmentarz słubicki stanowił do przedwojnia miejski kirkut dla gminy żydowskiej we Frankfurcie nad Odrą, gdyż dzisiejsze Słubice były jego przedmieściem. Pierwszym udokumentowanym śladem jego istnienia był sporządzony na pergaminie dokument rady miejskiej z 2 lipca 1399 r., potwierdzający jego istnienie na tzw. Górze Żydowskiej. W 1976 r. do Sejmu PRL kandydował z tego okręgu ówczesny wicepremier, członek Komitetu Centralnego i zastępca członka Biura Politycznego KC PZPR Tadeusz Wrzaszczyk. Zgodnie ze zwyczajem tamtej doby musiał „załatwić” tej gminie inwestycję finansowaną centralnie. Zdecydował, że w związku ze zbliżającą się w 1980 r. olimpiadą w Moskwie będzie to zajazd, zgodnie z decyzją partii, by przy drogach z Zachodu do ZSRR budować sieć lokali gastronomicznych. Zajazd w Słubicach był pierwszy po przekroczeniu granicy od strony NRD. Dla Wrzaszczyka nie miało znaczenia, że w miejscu,

⁴⁷ AAN, Ud/sW, sygn. 132/286, s. 21.

⁴⁸ Tamże, s. 20.

⁴⁹ Tamże, s. 24. W aktach nie ma dalszych informacji o inicjatywie rabina Kestenbauma.

w którym stanął ten obiekt, znajduje się cmentarz żydowski. W związku z przygotowaniami do budowy na składowisko odpadów komunalnych zostały wywiezione zabytkowe macewy, z których część następnie wykorzystano do prac budowlanych. Pozostałą część cmentarza – nie zajęta przez „Zajazd Staropolski” – przekazano PKS i gminie Słubice⁵⁰.

Wśród amerykańskich środowisk żydowskich zaangażowanych m.in. w projekty Fundacji Ronalda S. Laudera, upamiętniające zabytki żydowskiej kultury materialnej i duchowej na terenie Europy, sprawa słubicka stała się aktualna pod koniec lat 90. XX w. Rabin Berel Polatsek, był głównym inicjatorem tych upamiętniających słubicki kirkut przedsięwzięć. Dnia 15 maja 2000 r. gościł wraz z delegacją u burmistrza Słubic Stanisława Ciecierskiego. Jest on mieszkańcem Nowego Jorku, a niektórzy z członków tamtejszej społeczności żydowskiej mają korzenie w dawnej gminie żydowskiej Frankfurtu nad Odrą⁵¹.

Dnia 9 października 2000 r. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Szczecinie złożyła do Komisji Regulacyjnej wnioski o wszczęcie postępowania w sprawie przeniesienia własności nieruchomości cmentarza żydowskiego w odniesieniu do działki nr 71/2, której właścicielem jest gmina Słubice. Wniosek ten został uzupełniony pismem z dnia 7 listopada 2000 r. o rozszerzenie zakresu postępowania regulacyjnego o dwie dodatkowe działki – 70/1, objętej użytkowaniem wieczystym przez osobę prawną, i 71/1, będącej przedmiotem użytkowania wieczystego osób fizycznych. Uczestnikami postępowania w obu pismach określono wojewodę lubuskiego, starostę powiatu słubickiego oraz burmistrza miasta Słubice⁵².

Komisja Regulacyjna dnia 11 grudnia 2000 r. wydała zarządzenie o wszczęciu postępowania w odniesieniu do wszystkich wzmiankowanych we wniosku działek⁵³.

⁵⁰ E. Michalik, P. Lisiewicz, *Dom uciech na żydowskim cmentarzu*, „Gazeta Polska” 2002, nr 2(443), s. 3; por. też: B. Bielecka, *Nocny klub na cmentarzu*, „Gazeta Lubuska”, 18 stycznia 2002 r., s. 3.

⁵¹ Tamże, s. 4. Autor dysponuje kopią listu rabina do burmistrza z 25 maja 2000 r.

⁵² Kserokopie obu wniosków Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Szczecinie w posiadaniu autora.

⁵³ Kserokopia zarządzenia w posiadaniu autora.

Dnia 9 stycznia 2001 r. dyrektor Wydziału Spraw Obywatelskich Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego Marek Lewandowski zwrócił się pisemnie (SO.I.MAnd.5050-Ż-3/00) do Komisji Regulacyjnej o umorzenie postępowania w części dotyczącej działek 70/1 oraz 71/1, zważywszy na art. 30 ust. 4 ustawy, który chroni prawa nabyte osób trzecich⁵⁴. W swoim piśmie do naczelnika Wydziału Mniejszości Narodowych w MSWiA dyrektor M. Lewandowski informował, że wiosną 2001 r. miało miejsce spotkanie reprezentantów strony żydowskiej (w tym rabina B. Polatska) z władzami Słubic i przedstawicielem wojewody lubuskiego. Władze gminy Słubice zobowiązały się pomóc stronie żydowskiej w nawiązaniu kontaktu z aktualnymi użytkownikami wieczystymi działki 71/1 celem możliwego jej odkupienia przez szczecińską gminę wyznaniową. Burmistrz Słubic zobowiązał się do partycypacji gminy w kosztach wykupu tej działki⁵⁵.

Bulwersująca z punktu widzenia m.in. zasady judaizmu jest kwestia potraktowania przez władze w latach 70. XX w. cmentarza w Słubicach. Potraktowano go identycznie jak cmentarze ewangelickie, które również niszczone. Nieprzychylny klimat polityczny oraz sformułowania prawa funeralnego (możliwość likwidacji cmentarza po 25 latach) sprzyjały lekceważeniu tych kwestii. Nie zawsze respektowano wymóg uzyskania zgody związku wyznaniowego na ich zamykanie⁵⁶. Tymczasem np. synagoga czy też mykwa może być sprzedana (np. gdy gmina przenosi się na inne miejsce), a kirkut zawsze pozostaje cmentarzem i nie może spełniać innych funkcji. Działek pod cmentarz nie można dzierżawić czy zapisywać w testamencie. Można je wyłącznie kupić. W odległości siedmiu i pół stopy od grobu nie wolno niczego robić, albowiem jest to strefa należąca do zmarłego.

⁵⁴ Kserokopia pisma w posiadaniu autora.

⁵⁵ Pismo dyrektora Wydziału Spraw Obywatelskich Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego Marka Lewandowskiego z dnia 24 stycznia 2002 r., SO.I.MWes 5018-1/02, do Dobiesława Rzemieniewskiego, Naczelnika Wydziału Mniejszości Narodowych Departamentu Administracji Publicznej MSWiA. Kserokopia w posiadaniu autora.

⁵⁶ *Cmentarze są świadectwem pamięci. Z Moniką Krawczyk, dyrektorem generalnym Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego rozmawia K. Jutkiewicz-Kubiak*, „Midrasz” 2007, nr 4(120), s. 13. W tym samym numerze pisma na s. 23-25 znajduje się *Lista żydowskich cmentarzy w Polsce* opracowana przez Jana Jagielskiego.

Stare drzewa też są własnością zmarłych, gdyż ich korzenie dotykają kości i z tego względu należy się im szacunek. Na cmentarzu nie można prowadzić żadnej działalności gospodarczej, gdyż ziemia na kirkucie należy do zmarłych, a na nich nie powinno się zarabiać. Cmentarz istnieje zawsze, nawet wtedy, kiedy nie ma na nim macew⁵⁷.

W czasie wizyty w USA w styczniu 2002 r. premier Leszek Miller spotkał się z amerykańskimi środowiskami żydowskimi zrzeszonymi w Konferencji Głównych Organizacji Żydowskich. Oświadczył, że szef Gabinetu Politycznego Lech Nikolski będzie jego reprezentantem w dalszych rozmowach z tymi środowiskami na temat restytucji majątkowej obejmującej osoby fizyczne⁵⁸. W trakcie tych rozmów przekazano szefowi polskiego rządu informację o zaniepokojeniu stanem cmentarza żydowskiego w Słubicach. Po powrocie do kraju uruchomiono wielorakie działania administracyjne, mające na celu właściwe rozwiązanie tego zagadnienia. Do rozmów z władzami gminy intensywnie włączył się wojewoda lubuski Andrzej Korski. Dzięki jego pomocy gmina Słubice otrzymała ok. miliona zł ze środków centralnych⁵⁹. Sfinansowano z nich wykup dwóch działek.

Pod koniec 2002 r. Komisja Regulacyjna przeniosła na gminę wyznaniową ze Szczecina własność działki 71/2, która należała dotąd

⁵⁷ *Życia nie starczy... Z Aleksandrem Wąsowiczem, konsultantem Komisji Rabiniczej do Spraw Cmentarzy rozmawia P. Paziński*, „Midrasz” 2007, nr 4(120), s. 7, 8. Jak to ujął Naczelny Rabin Berlina Izchak Ehrenburg, „W religii żydowskiej jest taka zasada: każdy zmarły kupił kiedyś swój grób. I dopóki nie nastanie dzień, w którym wszyscy zmartwychwstają, on jest jego własnością. Nagrobek powinien stać tam wiecznie”. *Groby rabinów. Rozmowa D. Barańskiego z Izchakiem Ehrenburgiem, Nacelnym Rabinem Berlina*, „Gazeta Wyborcza – Zielona Góra – Gorzów Wlkp.”, 23 kwietnia 2002 r., s. 1.

⁵⁸ K. Szelestowska, *Miller w USA*, „Trybuna”, 12-13 stycznia 2002 r., s. 3; B. Węglarczyk, *Przepraszamy, pomagamy*, „Gazeta Wyborcza”, 11 stycznia 2002 r., s. 10.

⁵⁹ R. Ochwat, *To nie jest Eden*, „Gazeta Wyborcza”, 31 stycznia-1 lutego 2004 r., s. 4. Autor artykułu jako doradca wojewody lubuskiego Andrzeja Korskiego uczestniczył w jego imieniu w rozmowach dotyczących kwestii słubickiej z członkami Gabinetu Politycznego Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji Krzysztofa Janika. Ministrowi Spraw Wewnętrznych i Administracji poszczególni premierzy powierzają dział administracji rządowej „wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne” mocą rozporządzenia.

do gminy Słubice⁶⁰. Z kolei w 2004 r. sfinalizowano ostatecznie sprawę wykupu pozostałych działek, a Rada Gminy w Słubicach podjęła uchwałę o przekazaniu tych terenów na rzecz Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Szczecinie, tak by zachować integralność cmentarza.

ZAKOŃCZENIE

Formalnoprawne zamknięcie postępowań regulacyjnych otwiera nowy etap zmagania o zachowanie żydowskiego dziedzictwa materialnego i duchowego. Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, same gminy i ich filie potrzebują dużych środków na zachowanie, ale i renowację odzyskanych składników mienia. Są to m.in. koszty związane z obmurowaniem kirkutów. W tym kontekście istotne jest wsparcie Fundacji Nissenbaumów czy tak istotnej dla odbudowy żydowskich społeczności w Europie Środkowo-Wschodniej Fundacji Ronalda S. Laudera. Doniosłą rolę odgrywa tu także m.in. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, a także możliwość pozyskiwania na te cele funduszy krajowych (np. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego), jak i zewnętrznych, w tym europejskich. Poważnym problemem jest naruszanie wolności religijnej wyznawców judaizmu w wymiarze wspólnotowym, poprzez pogwałcenie świętości kirkutów, poprzez ich dewastację. Na tym obszarze jest wszędzie do wykonania (w tym w północnej części województwa lubuskiego) wielka praca instytucji rządowych, pozarządowych i samorządowych. W tym ostatnim przypadku chodzi również o aktywność – tam, gdzie są powołane – straży gminnych. W tym kontekście za Moniką Krawczyk trzeba podkreślić dużą rolę wydziałów spraw obywatelskich usytuowanych w strukturze urzędów wojewódzkich⁶¹. Duża rola przypada tu pełnomocnikom komendantów wojewódzkich Policji do spraw praw człowieka, ustanowionych w 2004 r., jak również Pełnomocni-

⁶⁰ B. Bielecka, *Kadisz pod kasztanem*, „Gazeta Lubuska”, 13 maja 2003 r., s. 1.

⁶¹ *Cmentarze są świadectwem pamięci*, s. 16.

kowi Komendanta Głównego Policji i Zespołowi do Spraw Ochrony Praw Człowieka w Gabinetce Komendanta Głównego.

Istotne jest monitorowanie m.in. synagog i kirkutów przez funkcjonariuszy prewencji oraz funkcjonariuszy Straży Miejskich (w tych gminach, gdzie je powołano).

W północnej części województwa lubuskiego zasadniczo regulacja majątkowa wobec gmin żydowskich prawie dobiegła końca. Istotna jest jakość współpracy jednostek samorządu terytorialnego Skwierzyny, Międzyrzecza, Gorzowa i Słubic również z ZGWŻ w realizacji różnorodnych projektów edukacyjnych, kulturalnych itp. celem zmian w postawach części lokalnych społeczności w duchu pluralistycznego społeczeństwa obywatelskiego.

PROPERTY REGULATIONS PERTAINING TO THE JEWISH PROPERTY IN THE NORTH PART OF LUBUSKIE VOIVODESHIP

S u m m a r y

The issue of restitution of Jewish property in East-Central Europe is – due to the Holocaust – of great significance for the reparation for the of the Second World War. This matter has been either the subject of general or particular restitution regulations, as pointed out in the title of this paper treating of the Polish legal backdrop. The author provides a synthesis of the state's attitude to Jewish religious communities in the interwar period and discusses the provisions of the Act on the Relation of the State to Jewish Religious Communities on the subject of property regulations pertaining to fixed property. It should be noted that the act mentions only Jewish legal persons, that is, religious communities represented by the Association of Jewish Religious Communities. Hence, the act omits to include the claims of other Jewish legal persons residing in the 2nd Republic of Poland or Jewish natural persons having the status of Polish citizens on 1st September 1939, including their legal successors. This question shall be normalised in the reprivatisation bill. The author outlines the normative scheme of the so-called „regulatory procedure” concerning the satisfaction of property claims of today's Jewish communities and of

the association through amicable settlement in which the decisions are made by adjudication panels of the Regulatory Committee for the Jewish Religious Communities made up of an equal number of religious and state representatives. The article provides relevant statistics committee's decisions.

The actual geographical location of the problem in question is the north part of today's Lubuskie Voivodeship, formerly Gorzowskie Voivodeship (up to 31st December 1998). Before the Potsdam Agreement of 2nd August 1945, this area had been part of Germany. This reveals certain differences in the substantive character of the regulatory procedure implemented in the region, as opposed to other parts of the Republic of Poland.

The author illustrates such processes by tracking the applications of Jewish communities and the Association of Jewish Religious Communities for the transfer of ownership of fixed property in four gminas in the area in question: Skwierzyna, Międzyrzec, Gorzów Wielkopolski and Słubice. The practice of the regulatory procedure proves synagogue and ex-synagogue buildings as well as Jewish cemeteries to be the most frequently listed items in the submitted applications. To secure funds for their renovation is an urgent need. As a matter of fact, it refers to all locations exhibiting Jewish spiritual and material culture.

Translated by Konrad Szulga